

Wise Guidance in Asrar al-Tawhid

A Study of Uslub al-Hakim and Its Functions in Asrar al-Tawhid

Abstract

In classical rhetoric, *uslub al-hakim*, or the wise response, involves departing from the apparent requirements of an utterance and redirecting a response toward a more appropriate meaning. This study examines its forms and functions in *Asrar al-Tawhid* through three questions: How does this device appear in the work? What semantic, epistemic, and educational functions does it perform? How does it contribute to guiding the audience and establishing Abu Sa'id Abu al-Khayr's spiritual authority? Using a descriptive-analytical method and library research, the study interprets relevant anecdotes and dialogues. The findings identify three modes: shifting the relationship between signifier and signified, redefining fundamental concepts, and communicative action through behavior. Their principal functions are spiritual awakening and admonition, the revision of attitudes and understanding, and the consolidation of the shaykh's authority. By connecting language, behavior, and situational context, the wise response turns dialogue into a process of mystical education and active participation in interpretation.

Keywords: Uslub al-hakim, Asrar al-Tawhid, Abu Sa'id Abu al-Khayr, mystical rhetoric, spiritual guidance

Introduction

Asrar al-Tawhid, written by Muhammad ibn Munavvar, is a mystical work that represents Abu Sa'id's character through anecdotes and dialogues. Questions and answers in this work do not invariably serve the exchange of information. The shaykh's response sometimes departs from the audience's initial expectation and directs attention toward a more fundamental truth. Examining *uslub al-hakim* therefore clarifies the relationship between rhetoric and spiritual guidance.

In the definition of this device, an interlocutor's utterance is interpreted differently from its apparent intention to reveal the greater appropriateness of another meaning. This principle appears in al-Sakkaki's account and in Shamisa's discussion of the device (al-Sakkaki, 1987; Shamisa, 2019). This study focuses on the verbal and behavioral manifestations of this departure. The central problem is how an ordinary situation becomes an occasion for knowledge and spiritual education. Understanding Abu Sa'id's responses requires attention to the conversational setting, the audience, and the work's mystical perspective.

Materials & Methods

This qualitative study adopts a descriptive-analytical method and library-based data collection. Its primary source is the first volume of *Asrar al-Tawhid fi Maqamat al-Shaykh Abi Sa'id*, edited by Muhammad Riza Shafi'i Kadkani (Munavvar, 1987). The corpus consists of anecdotes and dialogues in which the shaykh's response or behavior departs from the audience's apparent expectation and can be interpreted according to the criteria of *uslub al-hakim*.

The analysis considers the situational context, the audience, the initial expectation, the point of departure from the apparent meaning, the mechanism of meaning production, and the educational message. It proceeds along two axes: the device's realization in speech and behavior, and its functions in guiding and educating the audience. The purpose is a qualitative interpretation of relations between meaning and situation in textual examples, rather than statistical frequency measurement or an empirical assessment of educational effects on historical audiences.

Research findings

In response to the first question, the study identifies three principal modes. In the shifting relationship between signifier and signified, an ordinary sign acquires a mystical significance. The village name Andarman provides an occasion to warn against becoming stalled on the spiritual path. Similarly, Dar-i Dust, meaning the friend's door, changes from a geographical designation into a meaning associated with seeking truth. In these examples, the potential for multiple meanings redirects the audience's attention.

In the redefinition of fundamental concepts, customary criteria are reconsidered within a mystical perspective. Abu Sa'id's response to Khwaja Muzaffar Hamdan's comparison transforms the logic of superiority through self-effacement. Likewise, identifying Luqman as zarif, or refined, shifts refinement from outward elegance to freedom from attachments. The response also changes the audience's basis for evaluation.

In communicative action through behavior, silence, ending a gathering, or leaving a situation forms part of the guiding response. In the anecdote about taking one step forward, a request to organize a crowded gathering becomes an invitation to move beyond the self's existing condition. The shaykh's descent from the platform completes the message. In the anecdote concerning the pillar in a wealthy host's house, his departure likewise highlights the distance between an outward reading and an inward understanding.

In response to the second question, three central functions emerge: spiritual awakening and admonition, the revision of attitudes and understanding, and the consolidation of spiritual authority. For example, the response to the dervishes' judgment of a companion absent from congregational prayer redirects their attention from outward conduct to intention and its actual effects. These functions depend on the audience and situation, and a single semantic mechanism may perform several educational functions simultaneously.

Discussion of Results & Conclusion

In response to the third question, *uslub al-hakim* disrupts the audience's expectation and creates a distance between apparent meaning and mystical intention, inviting participation in discovering meaning. Dialogue thereby moves beyond direct answers, directing the seeker's attention toward self-conceit, attachments, and hasty judgments. Within the work's narrative representation, the shaykh's spiritual authority arises from his ability to recognize the audience's needs and redirect a situation toward the truth of divine unity.

Considering forms and functions together shows that *uslub al-hakim* connects rhetoric with mystical education in *Asrar al-Tawhid*. The significance of communicative action through behavior lies in extending the guiding response beyond speech and demonstrating how silence and conduct participate in meaning production. Interpretation of the device must therefore consider the relationship between language, action, and context. Within the narrative, this relationship explains the movement from passive reception to active understanding and the possibility of the seeker's inward transformation.

اسلوب هدایت‌گری حکیمانه در اسرار التوحید

(بررسی اسلوب حکیم و کارکردهای آن در اسرار التوحید)

چکیده

اسلوب حکیم از مباحث مهم بلاغت کلاسیک است که معمولاً در چارچوب عدول از پاسخ مستقیم تعریف می‌شود، پژوهش حاضر با هدف تبیین شیوه‌های تحقق اسلوب حکیم و واکاوی نقش تربیتی آن در کتاب اسرارالتوحید انجام شده است. اسرارالتوحید را باید یکی از مناسب‌ترین متون عرفانی برای مطالعه اسلوب حکیم دانست؛ زیرا شخصیت ابوسعید در این کتاب بیشتر از طریق شیوه پاسخ دادن و نحوه مواجهه با مخاطب معرفی می‌شود، نه صرفاً از طریق تعالیم نظری. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی در پی پاسخ به این پرسش‌هاست که؛ اسلوب حکیم در اسرارالتوحید، به چه شیوه‌هایی نمود یافته است؟ چه کارکردهای معنایی، معرفتی و تربیتی دارد؟ و چگونه در هدایت مخاطب و تثبیت مرجعیت معنوی شیخ ابوسعید، نقش ایفا می‌کند؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اسلوب حکیم در این اثر تنها در سطح زبان باقی نمی‌ماند و در تعامل با بافت موقعیتی و نوع مخاطب معنا می‌یابد. شیوه‌های اصلی تحقق این اسلوب در این کتاب شامل جابه‌جایی دال و مدلول، بازتعریف مفاهیم بنیادین و کنش‌مندی رفتاری است. همچنین، تحلیل کارکردها حاکی از آن است که پاسخ‌های خلاف انتظار ابوسعید با سه هدف عمده بیدارگری و تنبه معنوی، اصلاح نگرش و بازسازی فهم مخاطب و تثبیت مرجعیت معنوی شیخ به کار رفته‌اند. در واقع، ابوسعید با شکستن انتظار زبانی سائل، کانون توجه او را از ظاهر امور به حقیقت باطنی معطوف می‌سازد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که در اسرارالتوحید، گفت‌وگو از سطح تبادل اطلاعات فراتر رفته و به فرایندی فعال برای هدایت درونی سالک تبدیل شده است؛ امری که ظرفیت‌های تازه‌ای را برای بازخوانی بلاغت در متون صوفیانه آشکار می‌سازد.

کلیدواژه‌ها: اسلوب حکیم، اسرارالتوحید، ابوسعید ابوالخیر.

۱. مقدمه و بیان مساله

اسلوب حکیم یکی از شگردهای بلاغی است که در آن گوینده آگاهانه از انتظار ظاهری مخاطب فاصله می‌گیرد و سخن او را بر معنایی دیگر حمل می‌کند تا وی را به امری مهم‌تر، شایسته‌تر یا عمیق‌تر متوجه سازد. ارزش بلاغی اسلوب حکیم در شیوه انتقال معنا آشکار می‌شود؛ معنایی که از مسیر مستقیم و خطی عرضه نمی‌شود و از طریق برهم‌زدن انتظار ذهنی مخاطب، زمینه تأمل، بازاندیشی و کشف لایه‌های پنهان معنا را فراهم می‌آورد. در این فرایند، زبان کارکردی ارتباطی و هدایتی می‌یابد و به ابزاری فعال برای جهت‌دهی به ادراک، فهم و نگرش مخاطب تبدیل می‌شود. (امیدعلی و دهرامی، ۱۳۹۶: ۳۸)

کتاب اسرارالتوحید از برجسته‌ترین متون نثر عرفانی فارسی است و بخش چشمگیری از آن بر گفت‌وگوهای تعلیمی میان شیخ و مریدان استوار است. این گفت‌وگوها فراتر از گزارش رخدادها و نقل اقوال، موقعیت‌هایی را پدید می‌آورد که شیخ در آن‌ها از زبان برای هدایت فکری و معنوی مخاطب استفاده می‌کند. در بسیاری از این موقعیت‌ها، پاسخ‌های شیخ با انتظار اولیه پرسشگر همسو نیست و گفت‌وگو را به سوی معنایی عمیق‌تر و بنیادین‌تر سوق می‌دهد. این شیوه در سنت بلاغی فارسی و عربی با عنوان اسلوب حکیم شناخته می‌شود.

اهمیت این شیوه در اسرارالتوحید علاوه بر زیبایی کلام در کارکرد هدایتی و تربیتی آن آشکار می‌شود؛ کارکردی که در اصلاح نگرش، تصحیح نیت و ارتقای مرتبه فهم مریدان نقش دارد. ابوسعید غالباً سخن مخاطب را بر اساس نیاز واقعی او تفسیر می‌کند و از طریق جابه‌جایی کانون معنا، توجه او را از ظاهر امور به تأمل در حقیقت باطنی معطوف می‌سازد. بر این اساس، بررسی اسلوب حکیم در این اثر با توجه به جایگاه آن در فرایند هدایت و تربیت عرفانی و نقش آن در سامان‌دهی تجربه معنوی مریدان اهمیت ویژه‌ای دارد. پژوهش حاضر در پی آن است که نشان دهد اسلوب حکیم چگونه در شکل‌گیری گفتمان عرفانی و فرایند تربیت معنوی نقش ایفا می‌کند. بر این اساس، پرسش اصلی پژوهش آن است که اسلوب حکیم چگونه در اسرارالتوحید نمود یافته و چه کارکردهای بلاغی، معنایی و تربیتی دارد؟

۲. روش و پیکره پژوهش

پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر مطالعه کتابخانه‌ای انجام شده است. داده‌های پژوهش از متن اسرارالتوحید فی مقامات الشیخ ابوسعید ابوالخیر بر اساس تصحیح شفیع کدکنی، استخراج شده‌اند. پیکره پژوهش شامل حکایات و گفت‌وگوهایی است که در آن‌ها پاسخ شیخ از انتظار ظاهری مخاطب فاصله می‌گیرد و قابلیت انطباق با معیارهای اسلوب حکیم را دارد.

۳. پیشینه پژوهش

پژوهش درباره اسلوب حکیم در سال‌های اخیر از محدوده مباحث سنتی بلاغت فراتر رفته و به حوزه‌هایی چون تحلیل گفتمان، معناشناسی و ارتباط‌شناسی نیز راه یافته است. بخش قابل توجهی از این مطالعات کوشیده‌اند سازوکارهای تولید معنا، نقش مخاطب و کارکردهای شناختی و هدایتی اسلوب حکیم را در آثار مختلف تبیین کنند. مرور این پژوهش‌ها نشان می‌دهد که هرچند ابعاد بلاغی اسلوب حکیم تا اندازه‌ای بررسی شده است، جایگاه آن در ساختار تربیتی و هدایتی متون عرفانی فارسی همچنان نیازمند مطالعه‌ای مستقل و نظام‌مند است:

در پژوهش «بازتعریف و گونه‌شناسی اسلوب حکیم بر پایه نظریه ربط» (اکبری و فقیه‌ملک مرزبان، ۱۴۰۴) نویسندگان با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر نظریه ربط اسپریر و ویلسون، اسلوب حکیم را به‌عنوان خروج آگاهانه از مقتضای ظاهر در چهار سطح استنتاجی بازخوانی کرده‌اند. این پژوهش با تحلیل نمونه‌هایی از متون کلاسیک فارسی، به‌ویژه گفت‌وگوهای عرفانی، نشان می‌دهد که اسلوب حکیم با ایجاد اثر شناختی در ذهن مخاطب، در جهت‌دهی ادراک و تعدیل نگرش او نقشی فعال ایفا می‌کند و از سطح صنعت ادبی فراتر می‌رود.

در پژوهش «أسلوب الحکیم قراءة فی المصطلح و المعنی» (المرجبی، ۲۰۲۲) نویسنده با رویکردی تحلیلی به بازنگری در مفهوم اصطلاحی اسلوب حکیم پرداخته و میزان انطباق تعریف‌های بلاغی کلاسیک را با کاربردهای واقعی این شگرد در متون عربی سنجیده است. پژوهش با بررسی نمونه‌های قرآنی، شعری و نثری می‌کوشد حدود و ثغور مفهومی اسلوب حکیم را دقیق‌تر تبیین کند و نشان دهد که این اصطلاح در کاربرد عملی، دامنه‌ای گسترده‌تر از تعریف‌های سنتی دارد.

در پژوهش «زیبایی‌شناسی اسلوب حکیم در قرآن» (میرحسینی و همکاران، ۱۳۹۳) با بررسی ده جزء قرآن کریم، کارکردهای بلاغی و زیبایی‌شناختی اسلوب حکیم تحلیل شده است. نویسندگان با ارائه تقسیم‌بندی چهارگانه این شگرد و تحلیل آماری نمونه‌ها نشان داده‌اند که اسلوب حکیم در پاسخ‌گویی به معاندان و آشکارسازی عمق معنایی زبان وحی نقشی مؤثر دارد و از مهم‌ترین ابزارهای تغییر جهت ذهنی مخاطب در گفتمان قرآنی به شمار می‌آید.

در پژوهش «چرایی عدم انطباق برخی پرسش‌ها و پاسخ‌ها در قرآن با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی» (نقیب‌زاده، ۱۳۹۲) مواردی از قرآن کریم بررسی شده است که پاسخ با ظاهر پرسش انطباق ندارد. پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی نشان می‌دهد که قرآن در این موارد با پرهیز از پاسخ مستقیم، مخاطب را به موضوعی مهم‌تر و مورد نیازتر متوجه می‌سازد. نویسنده نتیجه می‌گیرد که اسلوب حکیم در این بافت، ابزاری برای آموزش درست‌اندیشی و اصلاح افق فکری مخاطب است.

در پژوهش «طبقه‌بندی حکایات اسرارالتوحید با نظر به مفهوم روان‌کاوانه انتقال» (دادرس، ۱۴۰۰) حکایات اسرارالتوحید بر اساس نظریات فروید و لکان تحلیل شده‌اند. نویسنده این اثر را روایتی کلان از فرایند تحول روانی و عرفانی می‌داند و نشان می‌دهد که گفت‌وگوها و کنش‌های روایی متن در خدمت ایجاد دگرگونی درونی مخاطب قرار دارند. هرچند محور اصلی پژوهش روان‌کاوی است، نتایج آن بر ظرفیت هدایتی و تربیتی ساختار گفت‌وگویی اسرارالتوحید تأکید می‌کند.

در پژوهش «شیوه‌های تبلیغی در اسرارالتوحید» (جعفرزاده و روحانی، ۱۳۹۹) راهبردهای تبلیغی و اقناعی ابو سعید ابوالخیر با روش توصیفی-تحلیلی بررسی شده است. نتایج نشان می‌دهد که شیخ برای اصلاح باور مخاطب از شیوه‌هایی چون همراهی،

نفی و اثبات، تدریج، استدلال، تکرار و طرح ناگهانی بهره می‌گیرد و ساختار گفت‌وگویی متن نقشی محوری در فرایند هدایت و اقناع مخاطبان دارد.

مرور پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که بیشتر مطالعات انجام‌شده بر تبیین نظری اسلوب حکیم، تحلیل متون قرآنی و احادیث یا نمونه‌های پراکنده شعری متمرکز بوده‌اند. در حوزه نثر عرفانی فارسی نیز پژوهش‌های مرتبط با *اسرارالتوحید* عمدتاً به جنبه‌های روان‌شناختی یا تبلیغی متن پرداخته‌اند و بررسی منسجم اسلوب حکیم به‌عنوان سازوکاری تربیتی و هدایتی در گفت‌وگوهای این اثر کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

۴. مبانی نظری پژوهش

اسلوب حکیم در سنت بلاغت عربی و فارسی یکی از شیوه‌های مهم تعامل معنایی میان گوینده و مخاطب به شمار می‌رود که در آن پاسخ یا جهت‌گیری کلامی، به‌جای انطباق مستقیم با ظاهر پرسش یا انتظار مخاطب، به سطحی عمیق‌تر از معنا منتقل می‌شود. در تعریف آن آورده‌اند: «جمله‌ای را بر خلاف مقصود گوینده حمل کنند و بنا به معنایی که مقصود گوینده نیست، پاسخ دهند» (شمیسا، ۱۳۹۸: ۱۳۲). در این شیوه، پاسخ‌دهنده سخن مخاطب را بر مبنای لایه‌ای دیگر از معنا تفسیر می‌کند و از رهگذر این بازخوانی، کانون معنا را از مراد ظاهری پرسش به معنایی عمیق‌تر و بنیادین‌تر انتقال می‌دهد. این جاب‌جایی مخاطب را از دریافت منفعلانه خارج کرده و او را درگیر فرایندی فعال از فهم می‌کند. بنابراین، اسلوب حکیم در سطحی فراتر از آرایه‌های زبانی، به‌عنوان شیوه‌ای گفتمانی و هدایتی عمل می‌کند که از طریق اصلاح نگرش و جهت‌دهی به دریافت معنایی مخاطب، در شکل‌گیری فرایند فهم و تفسیر نقش مؤثری دارد. شمیسا همچنین تصریح می‌کند که اسلوب حکیم لزوماً بر ساختار سؤال و جواب مبتنی نیست (همان: ۱۴۳).

مفهوم خروج از مقتضای ظاهر در تبیین این شگرد جایگاهی محوری دارد. مقتضای ظاهر به معنای انتظار اولیه مخاطب از پاسخ یا ادامه کلام است، اما در اسلوب حکیم این انتظار عمداً برآورده نمی‌شود تا مخاطب به سطحی بالاتر از معنا سوق داده شود. تفاوت اسلوب حکیم با پاسخ مستقیم در همین نکته آشکار می‌شود؛ در پاسخ مستقیم، رابطه دلالتی میان سؤال و جواب خطی و هم‌سطح است، حال آنکه در اسلوب حکیم این رابطه لایه‌مند و تأویلی می‌شود و معنا از سطح پرسش به سطحی از هدایت یا تنبیه معنایی ارتقا می‌یابد.

اگرچه اصطلاح اسلوب حکیم در آثار بلاغی متقدم به صورت صریح به کار نرفته است، مبانی نظری آن را می‌توان در سنت بلاغت عربی جست‌وجو کرد. جاحظ در *البیان و التبیین* ارزش بلاغی سخن را در توانایی آن برای هدایت شنونده از ظاهر لفظ به مقصود حقیقی گوینده می‌داند و به سخنی اشاره می‌کند که شنونده را به نیت صاحب سخن می‌رساند (جاحظ، ۲۰۰۳).

۱۴۸). این نگاه زمینه‌محور، مخاطب را عنصری فعال در فرایند فهم می‌انگارد و نشان می‌دهد که بلاغت در عبور از معنای سطحی و وصول به معنای پنهان تحقق می‌یابد.

عبدالقاهر جرجانی نیز در *دلائل الإعجاز* هر چند اصطلاح اسلوب حکیم را به صورت عنوانی مستقل به کار نمی‌برد، اما با نظریه نظم مبنای نظری لازم برای فهم آن را فراهم می‌سازد. از نظر او، ارزش بلاغی کلام در الفاظ منفرد نیست بلکه در چگونگی پیوند اجزاء، ترتیب معانی و تناسب سخن با مقتضای حال شکل می‌گیرد (جرجانی، ۱۳۸۴: ۳۵). بر این اساس، هرگاه گوینده از پاسخ مورد انتظار فاصله گیرد و سخن را به معنایی عمیق‌تر، مؤثرتر یا هدایت‌گرانه‌تر منتقل کند، می‌توان آن را در چارچوب منطق بلاغی جرجانی تحلیل کرد. بدین سان، اسلوب حکیم یکی از نمودهای عملی اصل نظم و مقتضای حال به شمار می‌آید.

اصطلاح اسلوب حکیم در آثار بلاغی متأخر صورت‌بندی دقیق‌تری یافته است. سکاکی در *مفتاح العلوم* این شگرد را در ذیل مباحث إخراج الکلام لا علی مقتضی الظاهر و از جمله الأسالیب المتفنه معرفی می‌کند (سکاکی، ۱۹۸۷: ۳۲۷). در این چارچوب، گوینده آگاهانه از انتظار ظاهری مخاطب فاصله می‌گیرد تا او را به معنایی اولی و شایسته‌تر هدایت کند. خطیب قزوینی نیز در *الایضاح* اسلوب حکیم را حمل سخن مخاطب بر معنایی غیر از مراد ظاهری او می‌داند تا دریابد آن معنای دیگر شایسته‌تر است و تصریح می‌کند که این شگرد شامل پاسخ‌گویی به سائل به غیر آن چیزی است که خواسته است (خطیب، بی‌تا: ۹۷). در این تعریف، دو مؤلفه اساسی برجسته می‌شود: عدول آگاهانه از مراد ظاهری مخاطب و اولویت‌بخشی به معنایی که از حیث معرفتی یا تربیتی برتر است.

در سنت بلاغی فارسی، اسلوب حکیم عمدتاً در قلمرو علم معانی و بدیع معنوی بررسی شده است. بلاغیون فارسی‌زبان افزون بر ساختار معنایی آن، بر نقش این شگرد در هدایت ذهنی مخاطب تأکید کرده‌اند. در *بلایع الصنائع*، اسلوب حکیم به عنوان یکی از شیوه‌های مؤثر در هدایت معنایی مخاطب معرفی شده است (جهادی حسینی، ۱۴۰۳: ۲۷۵). از این منظر، نوآوری در معنا، تعلیق انتظار و سوق‌دادن مخاطب به تجربه‌ای تازه از فهم، از ویژگی‌های اصلی این شگرد است؛ ویژگی‌هایی که آن را برای تحلیل متون عرفانی فارسی، به‌ویژه متون تعلیمی و گفت‌وگو محور، بسیار کارآمد می‌سازد.

از منظر نظریه‌های جدید معناشناسی و بلاغی، اسلوب حکیم را می‌توان در چارچوب نظریه ربط اسپربر و ویلسون تحلیل کرد. بر اساس این نظریه، ارتباط مؤثر زمانی شکل می‌گیرد که مخاطب با کمترین تلاش شناختی، بیشترین اثر معنایی را دریافت کند. در اسلوب حکیم، گوینده با نقض ظاهری انتظار مخاطب، او را وادار به بازسازی معنای ضمنی می‌کند و این امر به افزایش اثر شناختی می‌انجامد. (اکبری و فقیه ملک مرزبان، ۱۴۰۴: ۱۱) همچنین می‌توان آن را نوعی نقض کنترل‌شده قاعده

رابطه در نظریه گرایس دانست؛ زیرا گوینده به ظاهر از اصل ارتباط مستقیم عدول می‌کند، اما در سطحی عمیق‌تر معنایی مرتبط‌تر و هدفمندتر را منتقل می‌سازد.

کتاب / *سرالتوحید فی مقامات شیخ ابو سعید ابوالخیر* نوشته محمد بن منور از مهم‌ترین متون نثر عرفانی فارسی قرن ششم است که افزون بر ارزش تاریخی و عرفانی، از منظر بلاغی و گفتمانی نیز ظرفیت تحلیلی چشمگیری دارد. شفیع کدکنی بر آن است که یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این کتاب، بهره‌گیری هنرمندانه از ساختارهای نحوی و شیوه‌های بلاغی در انتقال مؤثر مفاهیم است (منور، ۱۳۶۶: ۱۷۲). این اثر مجموعه‌ای از حکایات، اقوال، مناظرات و پاسخ‌های شیخ را در موقعیت‌های گوناگون اجتماعی، آموزشی و تربیتی دربرمی‌گیرد و صحنه‌ای زنده از کنش‌های گفتاری صوفیانه پدید می‌آورد.

ویژگی برجسته / *سرالتوحید* آن است که گفتارهای منقول در آن غالباً در بستر تعامل واقعی میان شیخ و مخاطبان متنوع - از مرید و فقیه تا معترض و منکر - شکل می‌گیرد. این تنوع مخاطبان، تنوع در شیوه‌های پاسخ‌گویی و بروز عدول‌های معنایی آگاهانه را ممکن ساخته است. از این منظر، متن در کنار بازنمایی تجربه‌های عرفانی، الگوهای مشخصی از هدایت‌گری را ارائه می‌دهد که در چارچوب آن، پاسخ‌ها به ابزاری برای اصلاح نگرش، هدایت فهم و تربیت مخاطب تبدیل می‌شوند.

بر این اساس، در پژوهش حاضر اسلوب حکیم به‌عنوان راهبردی هدایت‌گر و تربیتی تحلیل می‌شود که از ظرفیت‌های بلاغی خود برای اصلاح نگرش و جهت‌دهی به دریافت معنایی مخاطب بهره می‌گیرد. این شگرد با ایجاد فاصله میان ظاهر سؤال و عمق پاسخ، مخاطب را از سطح فهم ابتدایی به مرتبه‌ای از تأمل و ادراک معنوی سوق می‌دهد و از این‌رو در متون عرفانی، به‌ویژه / *سرالتوحید*، نقشی بنیادین در فرایند تربیت فکری و سلوکی ایفا می‌کند.



۵. بحث و بررسی

بررسی حکایات و گفت و گوهای اسرارالتوحید نشان می دهد که اسلوب حکیم در این اثر حضوری گسترده و ساختارمند دارد و در موقعیت های متنوع ارتباطی به کار گرفته شده است. تحلیل داده های پژوهش نشان می دهد که برای فهم این اسلوب باید نحوه تحقق آن در بافت گفت و گو و نقش آن در فرایند هدایت بررسی شود. بر همین اساس، بحث و بررسی حاضر در دو محور اصلی سامان یافته است. محور نخست به شیوه های تحقق اسلوب حکیم در اسرارالتوحید اختصاص دارد. در این بخش، صورت های زبانی و رفتاری این شگرد در حکایات بررسی می شود تا روشن گردد که شیخ ابوسعید چگونه با جابه جایی کانون معنا، تغییر جهت پاسخ یا عدول از انتظار مخاطب، ساختار گفت و گو را دگرگون می سازد. محور دوم کارکردهای اسلوب حکیم در اسرارالتوحید را تحلیل می کند. در این بخش، آثار معرفتی و تربیتی این شیوه بررسی می شود تا نشان داده شود که اسلوب حکیم چگونه در بیدارسازی معنوی مخاطب، اصلاح نگرش او و تثبیت مرجعیت معنوی شیخ نقش

ایفا می‌کند. بر پایه این تقسیم‌بندی، نخست شیوه‌های تحقق اسلوب حکیم بررسی می‌شود و سپس کارکردهای آن در نظام فکری و تربیتی اسرارالتوحید تحلیل خواهد شد.

۱-۵. شیوه‌های تحقق اسلوب حکیم در اسرارالتوحید

در *اسرارالتوحید*، اسلوب حکیم به قالبی ثابت و یکنواخت محدود نمی‌شود، بلکه در صورت‌های متنوع زبانی و رفتاری تحقق می‌یابد. وجه مشترک این صورت‌ها، عدول آگاهانه از انتظار معنایی مخاطب و انتقال گفت‌وگو از سطح ظاهر به سطحی ژرف‌تر از معناست. ابوسعید در بسیاری از حکایات، به جای پاسخ مستقیم به پرسش یا واکنش متعارف به موقعیت، کانون معنا را جابه‌جا می‌کند و مخاطب را به تأملی تازه درباره خود، سلوک و حقیقت فرامی‌خواند. این جابه‌جایی کانون معنا در حکایات *اسرارالتوحید* به شیوه‌های گوناگونی نمود می‌یابد و هر یک از این شیوه‌ها متناسب با موقعیت گفت‌وگو و سطح ادراک مخاطب شکل می‌گیرد. در ادامه هر یک از این شیوه‌ها با تکیه بر نمونه‌های موجود در *اسرارالتوحید* بررسی و تحلیل می‌شود:

۱-۱-۵. جابه‌جایی دال و مدلول

یکی از مهم‌ترین شیوه‌های تحقق اسلوب حکیم در *اسرارالتوحید*، جابه‌جایی دال و مدلول و انتقال معنا از سطح لغوی به سطحی متناسب با نگرش عرفانی و تجربه معنوی است. در این شیوه، شیخ واژه یا نشانه‌ای ظاهراً عادی را به دلالتی عرفانی تبدیل می‌کند و از رهگذر آن، مخاطب را به بازاندیشی در وضعیت درونی خویش فرامی‌خواند: «چون شیخ ما قدس الله روحیه العزیز به ولایت نسا رسید، بر کنار شهر دیهی است که آن را اندرمان خوانند. خواست که آنجا منزل کند، پرسید که این دیه را چه گویند؟ گفتند: اندرمان. شیخ ما گفت: اندر نرویم تا اندر نمایم» (منور، ۱۳۶۶: ۳۹).

بافت موقعیتی این حکایت، سفر شیخ و همراهان اوست و مخاطبان، مریدانی‌اند که انتظار دارند پرسش شیخ صرفاً برای آگاهی از نام مکان و تصمیم‌گیری درباره اقامت باشد. نقطه تحقق اسلوب حکیم در جمله «اندر نرویم تا اندر نمایم» آشکار می‌شود؛ زیرا شیخ دلالت نام مکان را از ارجاع صرف به یک موقعیت جغرافیایی تغییر می‌دهد و آن را حامل معنایی عرفانی و تربیتی می‌سازد. بدین ترتیب، پاسخ شیخ از مقتضای ظاهر عدول می‌کند و مخاطب را نسبت به خطر رکود معنوی هشیار می‌سازد. همین سازوکار در حکایت زیر نیز دیده می‌شود:

«در آن وقت که شیخ بنشاپور بود، روزی گفت: اسب زین باید کرد تا بیرون رویم. ستور زین کردند، شیخ برفت و جمعی بسیار در خدمت شیخ برفتند. به در نشاپور به دیهی رسیدند، شیخ گفت: این دیه را چه گویند؟ گفتند: در دوست. شیخ آنجا نزول کرد و شیخ آنجا با جمع آن روز مقام کردند. دیگر روز جمع گفتند: ای شیخ برویم. شیخ گفت: بسیار قدم باید زدن، تا

مرد بدر دوست برسد. چون ما آنجا رسیدیم کجا رویم؟ چهل روز آنجا مقام کرد و کارها پدید آمد و بیشتر اهل آن دیه بر دست شیخ توبه کردند و همه اهل دیه مرید شیخ گشتند. (همان: ۱۹۳)

در این روایت، نام مکان زمینه‌ای برای شکل‌گیری یک خوانش دوگانه فراهم می‌کند. در سطح نخست، در دوست نام روستایی است که در مسیر حرکت شیخ و یاران او قرار دارد؛ اما شیخ با توجه دادن به معنای درونی این ترکیب، آن را از یک نشانه جغرافیایی به مفهومی مرتبط با طلب و شناخت حقیقت تبدیل می‌کند. این پرسش شیخ: چون ما آنجا رسیدیم کجا رویم؟ از طریق تغییر زاویه نگاه مخاطب باعث شکل‌گیری اسلوب حکیم می‌شود و نامی که در ظاهر صرفاً برای معرفی یک مکان به کار رفته است، در فرایند گفت‌وگو به حامل معنایی تازه تبدیل می‌شود. نمونه‌ای دیگر از این شیوه را می‌توان در حکایت سلطان و نفی القاب مادی در حضور حقیقت (همان: ۱۹۸) مشاهده کرد.

۲-۱-۵. بازتعریف مفاهیم بنیادین

شیوه دیگر تحقق اسلوب حکیم در *اسرار التوحید*، بازتعریف مفاهیم رایج و انتقال آن‌ها از معنای عرفی به معنایی اخلاقی، عرفانی و تربیتی است. در این شیوه، ابو سعید مفاهیمی آشنا را در افقی تازه تفسیر می‌کند و از این طریق، نگرش مخاطب را دگرگون می‌سازد. در اینجا، دگرگونی دستگاه مفهومی مخاطب، سازوکار اصلی تحقق اسلوب حکیم است و همین امر او را از فهم متعارف به ادراک عرفانی هدایت می‌کند. در حکایت «خواجه امام مظفر حمدان در نوقان یک روز می‌گفت که کار ما با شیخ بوسعید همچنان است که پیمانه‌ای ارزن. یک دانه شیخ بوسعید است و باقی من. مریدی از آن شیخ ما ابو سعید آنجا حاضر بود، از سرگرمی برخاست و پای افزار کرد و پیش شیخ ما آمد و آنچ از خواجه مظفر حمدان شنوده بود با شیخ حکایت کرد. شیخ گفت: خواجه امام مظفر را بگوی که آن یک هم تویی ما هیچ نیستیم» (همان: ۱۹۲).

بافت موقعیتی این حکایت، مجلس گفت‌وگو و نقل سخن خواجه مظفر به شیخ است و مخاطب اصلی، مریدی است که انتظار پاسخی در چارچوب تواضع متعارف دارد. نقطه تحقق اسلوب حکیم در جمله «آن یک هم تویی ما هیچ نیستیم» آشکار می‌شود؛ زیرا شیخ به جای پذیرش یا رد نسبت مطرح شده، اصل منطق مقایسه را فرو می‌ریزد. مفهوم برتری و مقام از معنای کمی و شخصی خارج و به افق توحیدی منتقل می‌شود. معنا از طریق بازتعریف مفهوم یک و هیچ تولید می‌گردد؛ جمله «آن یک هم تویی» نفی هرگونه اثبات خویششن و دعوت به هیچ بودن در سلوک عرفانی است. پیام تربیتی این پاسخ آن است که سالک تا زمانی که خود را در نسبت با دیگران می‌سنجد، هنوز از حقیقت توحید دور است. بدین ترتیب، گفت‌وگوی شخصی به آموزه‌ای عام درباره حقیقت سلوک تبدیل می‌شود. نمونه دیگر این حکایت است: «شیخ ما را پرسیدند در سرخس، که ظریف کیست؟ گفت: در شهر شما، لقمان. گفتند: ای سبحان الله! در شهر ما هیچ کس از او بشویده‌تر نیست و شوخ‌گن تر.

شیخ گفت: شما را غلط افتاده است. ظریف، پاکیزه باشد و پاکیزه آن بود که با هیچ چیزش پیوند نباشد و هیچ کس از او بی پیوند تر و بی علاقه تر و پاکیزه تر نیست که با هیچ چیز پیوند ندارد، نه با دنیا نه با عقبی نه با نفس» (همان: ۱۹۹).

بافت موقعیتی این روایت، مجلس پرسش و پاسخ در سرخس است و مخاطبان، مردمانی اند که واژه ظریف را بر اساس معیارهای عرفی می فهمند. انتظار ظاهری آنان آن است که شیخ مصداقی برای ظرافت معرفی کند یا تعریف رایج را تأیید نماید اما اسلوب حکیم در جمله ظریف، پاکیزه باشد تحقق می یابد؛ زیرا شیخ مفهوم ظریف را از حوزه آراستگی، خوش زبانی و شوخ طبعی خارج می کند و به پاکیزگی از تعلق پیوند می دهد. در اینجا معنا از طریق بازتعریف مفهوم بنیادین ظرافت تولید می شود و مخاطب از معنای سطحی واژه به معنایی وجودی و عرفانی منتقل می گردد. پیام تربیتی حکایت آن است که ارزش انسان نه به جلوه های اجتماعی، بلکه به میزان رهایی او از تعلقات دنیا، آخرت و نفس وابسته است. تداوم این شیوه بازتعریف مفاهیم بنیادین را می توان در حکایت معنای حقیقی اسلام آوردن و عبور از ظاهر (همان: ۱۵۶) و حکایت سماع و رهایی مرغ جان (همان: ۲۰۷) نیز مشاهده کرد؛ جایی که شیخ با دگرگون ساختن معنای متعارف مفاهیم، مخاطب را به دریافت لایه های عمیق تر حقیقت رهنمون می شود.

۳-۱-۵. کنش مندی رفتاری

اسلوب حکیم در *اسرارالتوحید* تنها در سطح گفتار تحقق نمی یابد، بلکه گاه در قالب رفتار و کنش ارتباطی نیز ظاهر می شود. به این صورت که معنا حاصل تعامل میان گفتار، سکوت، رفتار و بافت موقعیتی است و مخاطب را در کشف لایه های پنهان سخن و بازسازی معنای مورد نظر گوینده درگیر می سازد. (طالبو و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۳۶) کنش مندی رفتاری ابوسعید وجهی نوین و مقتدرانه از اسلوب حکیم است که در آن، عمل، سکوت یا حتی ترک یک موقعیت، فراتر از کلمات، پیام هدایتی را منتقل می کند. در این شیوه او از طریق تغییر زبان، نشان می دهد که هدف از گفت و گو، تبادل اطلاعات نیست، بلکه ایجاد تحول وجودی در مخاطب است. سکوت یا رفتار او مخاطب را از یک دریافت کننده منفعل خارج کرده و او را درگیر فرآیند فعال فهم می کند. در این حکایت: «شیخ یکبار به طوس رسید. مردمان از شیخ استدعای مجلس کردند. اجابت کرد. بامداد در خانقاه استاد تخت بنهادند. مردم می آمد و می نشست. چون شیخ بیرون آمد مقرران قرآن برخواندند و مردم بسیار درآمدند، چنانکه هیچ جای نبود. معرف بر پای خاست و گفت: خدایش بیامرزاد که هر کسی از آنجا که هست یک گام فراتر آید. شیخ گفت: وَ صَلَّی اللّٰهُ عَلَی مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ أَجْمَعِينَ. و دست به روی فرو آورد و گفت: هر چه ما خواستیم گفت، و همه پیغامبران بگفته اند، او بگفت که از آنچه هستید یک قدم فراتر آید. کلمه ای نگفت و از تخت فرود آمد و برین ختم کرد مجلس را» (همان: ۲۰۰).

بافت موقعیتی این حکایت، مجلسی عمومی و پرجمعیت در طوس است و مخاطبان، حاضران مجلس اند که برای شنیدن سخن شیخ گرد آمده‌اند. سخن معرف در ظاهر صرفاً برای نظم مجلس و نزدیک تر شدن حاضران بیان شده است و انتظار طبیعی آن است که شیخ آن را نادیده بگیرد یا در همان سطح اجرایی تلقی کند. نقطه تحقق اسلوب حکیم در حمل عبارت «یک گام فراتر آمدن» بر معنایی وجودی و سلوکی آشکار می‌شود؛ زیرا شیخ آن را دعوتی به عبور از وضعیت کنونی نفس تفسیر می‌کند. معنا از طریق بازتعریف موقعیت روزمره تولید می‌شود و جمله‌ای اجرایی به پیامی تربیتی تبدیل می‌گردد. مهم تر آنکه پس از این تفسیر، مجلس را پایان می‌دهد. فرود آمدن از تخت و سکوت پس از سخن، خود بخشی از پیام تربیتی است و نشان می‌دهد که مقصود او خطابه پردازی نیست، بلکه ایجاد تأثیری سلوکی در جان مخاطبان است. پیام این کنش آن است که فراتر آمدن باید در ساحت وجودی تحقق یابد نه در جابه‌جایی مکانی. در حکایت زیر هم:

«آورده‌اند کی چون شیخ به شهر مرو رفت و آن ماجرا با پیر بوعلی سیاه برفت از آنجا بیرون آمد و به صحرا می‌شد، خواجه به حکم ارادت در رکاب شیخ می‌رفت چون شیخ بدر سرای او رسید آن خواجه عنان شیخ بگرفت و از وی استدعا کرد کی می‌باید کی شیخ بسرای من در آید و ما را مشرف گرداند. شیخ با جمع به سرای فرود آمد، ستونی بود بزرگ و بسیار چوبها را سر بروی نهاده چنانکه بیشتر آن عمارت را بار برین ستون بود. چون شیخ را چشم بران ستون افتاد گفت: لاستوائک حملت ماحملت. چون این کلمه برزفان شیخ برفت آن خواجه گفت آری ای شیخ مرا چندین خرج افتاده است برین ستون و چندین گردون بیرده‌ام و مشقتها تحمل کرده تا این ستون را اینجا آورده‌ایم و در همه شهر ازین بزرگتر ستونی نیست. شیخ گفت ای سبحان الله ما کجاییم و این مرد کجا ست! هم بر پای از آنجا بیرون آمد و چندانک شیخ را استدعا کرد نشست و از آنجا برباط عبدالله مبارک آمد و در مرو مقام نکرد و به میهنه آمد» (همان: ۱۶۴).

در این روایت، بافت موقعیتی مهمانی در خانه خواجه‌ای ثروتمند است که به عمارت و ستون بزرگ خود می‌بالد. مخاطب اصلی، خواجه است و انتظار ظاهری او تحسین بنا یا گفت‌وگویی معمول درباره آن است. سخن کوتاه شیخ امکان دو برداشت را فراهم می‌آورد: برداشت ظاهری مربوط به ستون و برداشت باطنی مربوط به استواری در سلوک. واکنش خواجه نشان می‌دهد که او در سطح ظاهر متوقف مانده است. نقطه عدول از مقتضای ظاهر در آنجاست که شیخ به جای توضیح، جدل یا موعظه، مجلس را ترک می‌کند. معنا در اینجا از طریق کنش رفتاری تولید می‌شود و خروج شیخ به پاسخی هدایتی بدل می‌گردد. خواجه با خلأ حضور مرشد و معنای آن روبه‌رو می‌شود و درمی‌یابد که دلبستگی به افتخارات ظاهری مانع فهم حقیقت سلوک است. نمونه‌ای دیگر از تحقق اسلوب حکیم از طریق کنش رفتاری را می‌توان در حکایت خیار تلخ و حقیقت شکرگزاری (همان: ۷۸) مشاهده کرد به این صورت که که رفتار شیخ، بیش از گفتار مستقیم، زمینه دگرگونی نگرش مخاطب و دریافت معنای عمیق تر شکرگزاری را فراهم می‌آورد.

۲-۵. کارکردهای اسلوب حکیم در اسرارالتوحید

بررسی نمونه‌های اسلوب حکیم در *اسرارالتوحید* نشان می‌دهد که این شگرد بلاغی در این اثر از محدوده یک آرایه زبانی فراتر می‌رود و در شکل‌دهی به فرایند فهم، انتقال معرفت و تربیت عرفانی مخاطب نقش مؤثری ایفا می‌کند. پاسخ‌های خلاف انتظار شیخ، مخاطب را با فاصله‌ای میان معنای ظاهری سخن و حقیقت مورد نظر مواجه می‌سازد و زمینه تأمل، بازنگری در دریافت‌های پیشین و اصلاح نگرش او را فراهم می‌آورد. از این منظر، اسلوب حکیم در گفتار و رفتار ابوسعید به ابزاری برای بیداری معنوی، بازسازی افق فکری مخاطب و تقویت جایگاه مرجعیت معنوی شیخ تبدیل می‌شود.

۱-۲-۵. بیدارگری و تنبّه معنوی

یکی از برجسته‌ترین کارکردهای اسلوب حکیم در *اسرارالتوحید* بیدار کردن مخاطب از غفلت و آگاه ساختن او نسبت به خطرهای پنهان نفس است. در این دسته از حکایات، پاسخ شیخ کمتر جنبه توضیحی دارد و بیشتر به صورت هشدار، تنبیه معنوی و بیدارباش عمل می‌کند. عدول از انتظار ذهنی مخاطب سبب می‌شود که او از سطح عادت‌های روزمره عبور کند و به وضعیت درونی خویش توجه یابد. نمونه روشن این کارکرد در حکایت زیر دیده می‌شود:

«یک روز شیخ ما قدس الله روحه العزیز مجلس می‌گفت. درویشی در مجلس شیخ بر پای خاست و یک من گوشت خواست. ترکی در مجلس شیخ بود. گفت: من بدهم. چون شیخ مجلس تمام کرد، آن درویش پیش شیخ آمد و خدمت کرد. شیخ گفت: ای درویش آن گوشت که خواسته‌ای چه خواهی کرد؟ درویش گفت: شوربا خواهم پخت. شیخ گفت: چرا گفתי شور، شوری در افکندی. پس ترک گوشت بداد درویش به خانه برد. چون در خانه شد مرد بیگانه را دید باز خود نشسته، نه بصواب. خویشتن نگاه نتوانست داشت. کارد در نهاد و آن مرد را پاره پاره کرد و گوشت آنجا بنهاد و بگریخت» (همان: ۱۸۴).

مخاطب اصلی این گفت‌وگو، درویشی است که برای تهیه گوشت درخواست کمک کرده است. پرسش شیخ درباره اینکه آن گوشت که خواسته‌ای چه خواهی کرد؟ در ظاهر پرسشی ساده درباره چگونگی مصرف آن است و پاسخ درویش نیز در سطح عادی باقی می‌ماند؛ اما واکنش شیخ به واژه شوربا نشان می‌دهد که او از لایه ظاهری سخن فراتر می‌رود. هنگامی که شیخ می‌گوید: چرا گفתי شور، شوری در افکندی، واژه شور را از معنای متعارف غذایی جدا می‌کند و آن را نشانه‌ای از آشفتگی، بی‌قراری و غلبه حالت‌های نفسانی می‌خواند. در اینجا اسلوب حکیم از رهگذر دریافت معنای ضمنی یک واژه روزمره شکل می‌گیرد؛ شیخ از لفظی عادی، نشانه‌ای برای شناخت حال درونی مخاطب استخراج می‌کند.

اهمیت این حکایت در آن است که این دریافت معنایی پیش از وقوع حادثه رخ می‌دهد. شیخ از همان تعبیر ساده درویش درباره شوربا به امری پنهان در وجود او پی می‌برد؛ چنان‌که رخداد بعدی و رفتار خشونت‌آمیز درویش، درستی این دریافت را آشکار می‌سازد. از این منظر، سخن شیخ صرفاً بازی با لفظ یا تأویلی شاعرانه نیست و نوعی خوانش عمیق از نشانه‌های گفتاری و حالات درونی انسان است. او بدون بیان مستقیم، مرید را متوجه خطری می‌کند که در لایه‌های پنهان وجود او حضور دارد.

بدین ترتیب، اسلوب حکیم در این روایت از طریق جابه‌جایی کانون معنا میان لفظ و حال تحقق می‌یابد. واژه‌ای که در گفتار روزمره صرفاً نام یک غذاست، در نگاه شیخ به نشانه‌ای از وضعیت درونی مرید تبدیل می‌شود. این شیوه سخن گفتن، مخاطب را به توجه بیشتر به پیوند میان گفتار و حالات درونی فرامی‌خواند و نشان می‌دهد که در منطق اسرارالتوحید، کلمات عادی نیز می‌توانند حامل نشانه‌هایی از حقیقت پنهان انسان باشند.

در حکایت «رسیدن به حق در یک قدم» (همان: ۶۲) ابوسعید با استفاده از اسلوب حکیم، ساختارهای ذهنی پیچیده را فرومی‌ریزد تا مرید را با حقیقت عریان و فوری سلوک روبرو کند. در این حکایت، بیدارگری پیر از طریق یک شوک ساده ساز محقق می‌شود. در حالی که استاد امام قشیری مسیری دوقدمی و کلامی - گامی بر دنیا و گامی بر عقبی - را ترسیم می‌کند، شیخ با عدول از این تقسیم‌بندی، تمام منازل و مقامات دور و دراز عرفانی را در یک قدم خلاصه می‌کند؛ «یک قدم از خود بیرون نهی تا به حق رسی». (همان: ۶۲) شیخ با نقض انتظار مخاطب برای شنیدن یک پاسخ کلامی مفصل، او را به لزوم یک تحول آنی متنبه می‌کند و کانون بیداری را به درون خود شخص می‌برد. این اسلوب حکیم، مخاطب را متوجه این حقیقت می‌کند که مانع اصلی، نه دنیای بیرونی است و نه دوری آخرت، بلکه خودبینی و نفس اوست. این مواجهه مستقیم با نفس، عالی‌ترین سطح تنبه در مکتب ابوسعید است.

نمونه‌های دیگر از این شیوه را می‌توان در حکایت نفس در چشم و موانع شهود (همان: ۱۹۶) و حکایت بچه‌شیر و ترجیح حلال‌خواری بر کرامت (همان: ۱۱۰) مشاهده کرد؛ در هر دو روایت، شیخ با تغییر کانون توجه مخاطب، او را از ارزش‌گذاری بر امور ظاهری به سوی درک حقیقت باطنی و معیارهای اصیل سلوک هدایت می‌کند.

۲-۲-۵. اصلاح نگرش و بازسازی فهم

یکی از مهم‌ترین کارکردهای اسلوب حکیم در اسرارالتوحید اصلاح نگرش و بازسازی فهم مخاطب است. در این دسته از حکایات، شیخ با پاسخی غیرمنتظره، چارچوب ذهنی مخاطب را دگرگون می‌کند و او را از داوری‌های سطحی به درکی

عمیق‌تر از حقیقت معنوی رهنمون می‌سازد. نقطه مشترک این نمونه‌ها آن است که مخاطب بر اساس ظاهر رفتار یا معنای عرفی واژه‌ها داوری می‌کند، اما پاسخ شیخ با عدول از مقتضای ظاهر، معیار فهم را تغییر می‌دهد. در این حکایت:

«آورده‌اند که چون شیخ ابوسعید از نشابور به میهنه می‌آمد، در راه به منزلی فرو آمد و درویشان چیزی بکار بردند و سرباز نهادند. چون وقت نماز درآمد درویشان به نماز ایستادند و صف برکشیدند، درویشی مگر در خواب مانده بود از ماندگی راه. چون بیدار شد، جمع در فریضه شروع کرده بودند، حیا مانع شد که برخیزد. همچنان خفته می‌بود از خجالت. پس دزدی آمده بود تا رختی بردارد و در میان رخت آمد و آن درویش بیدار بود تکیه کرده، سنگی برداشت و بر آن دزد انداخت. دزد دانست که کسی می‌نگرد، بگریخت و هیچ نتوانست بردن و جمع را ازین حال هیچ خبر نه. چون سلام بازدادند و درویش را خفته دیدند بر وی انکار کردند که این بی‌نماز نگرید! شیخ گفت: بی‌نمازی باید تا جامه شما را گوش می‌دارد تا نمازی ماند. و دریافتند که شیخ چه می‌گوید، چون پیش رخت آمدند و از آن حال خبردار شدند از آن انکار توبه کردند.» (همان: ۱۵۰)

بافت موقعیتی این روایت، سفر و اقامه نماز جماعت است و مخاطبان، درویشانی‌اند که یکی از همراهان را به سبب خواب‌ماندن سرزنش می‌کنند. انتظار طبیعی آنان آن است که شیخ نیز این رفتار را نکوهش کند؛ اما اسلوب حکیم دقیقاً در جمله «بی‌نمازی باید تا جامه شما را گوش می‌دارد تا نمازی ماند» تحقق می‌یابد. شیخ به جای تأیید داوری ظاهری جمع، کانون معنا را از ظاهر نماز به حقیقت عمل منتقل می‌کند. با آشکار شدن ماجرای جلوگیری از سرقت، مخاطبان درمی‌یابند که قضاوت آنان شتاب‌زده و مبتنی بر ظاهر بوده است. پیام تربیتی حکایت، پرهیز از ظاهربینی و توجه به نیت و اثر واقعی رفتارهاست.

در حکایتی دیگر مردی از شیخ درخواست می‌کند که برای شفای فرزند نابینایش دعا کند؛ اما شیخ به جای پاسخ مستقیم به این درخواست می‌گوید: «او را بفرست تا خدمت این طایفه کند» (همان: ۲۱۸) انتظار طبیعی مخاطب، دریافت دعایی برای بازگشت بینایی یا ارائه راهکاری برای درمان جسمانی است؛ باین حال، شیخ مسیر گفت‌وگو را به سوی معنایی دیگر هدایت می‌کند. او مسئله را از سطح درمان جسم به سطح اصلاح انسان منتقل می‌سازد و این پیش‌فرض را که مهم‌ترین نیاز پسر، بینایی ظاهری است، دگرگون می‌کند. در منطق پاسخ شیخ، خدمت به اهل سلوک زمینه‌ای برای تحول درونی و گشودگی بصیرت به شمار می‌آید؛ ازاین‌رو، کانون توجه از رفع یک نقص جسمانی به پرورش انسان و اصلاح باطن او منتقل می‌شود.

اسلوب حکیم در این حکایت، مخاطب را به بازنگری در تلقی خود از شفا و نیاز فرامی‌خواند. درخواست‌کننده، مسئله را در چارچوب سلامت جسم می‌بیند؛ اما شیخ با تغییر جهت پاسخ، چارچوب فهم او را بازسازی می‌کند و نشان می‌دهد که همه نیازهای انسان در سطح ظاهری تعریف نمی‌شوند.

در حکایت دیگری پیر بوصالح با مشاهده خلال کردن دندان شیخ، در دل می‌اندیشد که این عمل با وجود تنها یک دندان، فایده‌ای ندارد. شیخ بدون آنکه مرید پر سشی بر زبان آورد، با استناد به حدیث «رَحِمَ اللَّهُ الْمُحَلِّلِينَ مِنْ أُمَّتِي...» (همان: ۱۱۴) پاسخ او را می‌دهد و مبنای قضاوتش را دگرگون می‌سازد. مرید در آغاز، عمل شیخ را بر اساس کارکرد ظاهری آن ارزیابی می‌کند؛ اما پاسخ شیخ توجه او را به ارزش پیروی از سنت نبوی و نیت بندگی معطوف می‌کند. بدین ترتیب، اسلوب حکیم در این حکایت به بازسازی فهم مخاطب می‌انجامد و او را از داوری بر پایه سودمندی ظاهری به درکی عمیق‌تر از معنای عمل عبادی رهنمون می‌سازد. گریستن پیر بوصالح در پایان حکایت نیز نشان‌دهنده تأثیر این تحول در نگرش اوست.

همین سازوکار در حکایت «شیخ ما را پرسیدند در سرخس، که ظریف کیست؟» (همان: ۱۹۹) قابل مشاهده است و کارکرد اسلوب حکیم در اصلاح نگرش مخاطبان از مفهوم ظریف تحقق می‌یابد. شیخ در پاسخ، تعریف آنان را دگرگون می‌کند و ظرافت را در رهایی از تعلقات و پاکیزگی از هرگونه وابستگی می‌داند. بدین ترتیب، کانون گفت‌وگو از داوری‌های عرفی به معیارهای معرفتی و عرفانی منتقل می‌شود و مخاطبان درک تازه‌ای از این مفهوم پیدا می‌کنند.

در مجموع، اسلوب حکیم در این حکایات ابزاری برای بازسازی دستگاه فکری مخاطب است. شیخ با توجه به بافت موقعیتی هر مجلس، داوری‌های عرفی و فهم سطحی را درهم می‌شکند و مخاطب را به درکی تازه از نیت، عمل و حقیقت معنوی می‌رساند. از این رو، کارکرد اصلاح نگرش و بازسازی فهم یکی از بنیادی‌ترین جلوه‌های تربیتی اسلوب حکیم در اسرارالتوحید به شمار می‌آید. نمونه‌های دیگری از این کارکرد اسلوب حکیم را می‌توان در حکایت دیدن طاووس و کلاغ و آینه درون (همان: ۱۸۵) و حکایت بازتعریف نسب و اولویت تبعیت (همان: ۱۰۱) مشاهده کرد.

۳-۲-۵. تثبیت مرجعیت معنوی شیخ

یکی از کارکردهای بنیادین اسلوب حکیم در اسرارالتوحید تثبیت مرجعیت معنوی شیخ و آشکار ساختن جایگاه او به عنوان مرشدی صاحب بصیرت است. در این دسته از حکایات، پاسخ شیخ از منطق متعارف پرشش و پاسخ فراتر می‌رود و نشان می‌دهد که او به لایه‌هایی از حقیقت و احوال باطنی انسان دسترسی دارد که برای دیگران آشکار نیست. بدین ترتیب، اسلوب حکیم افزون بر آفرینش معنا، اقتدار معنوی شیخ را در ذهن مخاطبان استوار می‌سازد و رابطه مراد و مرید را در افقی تربیتی و عرفانی سامان می‌دهد. در حکایت زیر:

«آورده اند که شیخ ما ابو سعید قدس الله روحه العزیز روزی در نیشابور بر اسب نشسته بود و جمع متصوفه در خدمت او. به بازار فرو می‌راند. جمعی ورنایان می‌آمدند، برهنه. هر یکی ازار پای چرمین پوشیده. و یکی را بر گردن گرفته می‌آوردند.

چون پیش شیخ رسیدند شیخ پرسید که این کیست؟ گفتند: امیر مقامران است. شیخ او را گفت که این امیری به چه یافتی؟ گفت: ای شیخ به راست باختن و پاک باختن شیخ نعره ای بزد و گفت: راست باز و پاک باز و امیر باش! (همان: ۲۱۶)

شیخ معیار امیری را از سطح منزلت اجتماعی به سطح صدق سلوکی منتقل می کند و بدین سان، کانون معنا را جابه جا می سازد. واکنش نهایی او در عبارت «راست باز و پاک باز و امیر باش» نقطه اصلی عدول از مقتضای ظاهر است؛ زیرا به جای تأیید ادعا، فاصله میان گفتار و تحقق عملی را آشکار می کند. همین داوری کوتاه و قاطع، مرجعیت معنوی شیخ را تثبیت می کند.

همین کار کرد در حکایت نیز آشکار است: «درویشی بوده است در نیشابور، او را حَمَزَةُ التُّرَابِ گفتندی، از تواضع که در وی بودی. روزی به شیخ ما رقعہ ای نبشت و بر سر رقعہ، تواضع را، بنوشت که تُرَابُ قَدَمِهِ شیخ ما قدس الله روحه العزیز، بر ظهر رقعہ نوشت جواب آن این یک بیت و بدو فرستاد، بیت: چون خاک شدی خاک ترا خاک شدم / چون خاک ترا خاک شدم پاک شدم» (همان: ۲۰۲)

بافت موقعیتی این روایت، مکاتبه ای میان مرید و مرشد است و مخاطب اصلی، درویشی است که فروتنی خویش را در قالب تعبیر تُرَابُ قَدَمِهِ شیخ اظهار می کند. انتظار ظاهری او تأیید این تواضع است؛ اما اسلوب حکیم در بیت پاسخ شیخ تحقق می یابد، جایی که خاک بودن از سطح تعبیر زبانی به سطح تحولی وجودی منتقل می شود. شیخ با این جابه جایی معنایی نشان می دهد که مرشد به حقیقت درونی سالک نظر دارد، نه به الفاظ و نمودهای ظاهری. پیام تربیتی حکایت آن است که تواضع حقیقی در دگرگونی وجودی تحقق می یابد و نه در اظهار فروتنی. از همین رهگذر، مرجعیت معنوی شیخ به عنوان کسی که توان تشخیص باطن سالک را دارد، برجسته می شود.

در حکایت ورود شیخ به مرو و ماجرای دیدار او با خواجه (همان: ۱۶۴) تقابل دو شیوه ادراک معنا به خوبی نمایان می شود. هنگامی که شیخ در سرای خواجه ستونی بزرگ را می بیند و می گوید: لا ستوائک حملت ما حملت، مراد او اشاره به معنایی باطنی و وجودی است؛ اما خواجه این سخن را در سطح ظاهر می فهمد و از هزینه ها و دشواری های سخن می گوید که برای آوردن آن ستون متحمل شده است. این ناتوانی خواجه در دریافت معنای اشارت شیخ، فاصله میان مرتبه معرفتی عارف و فهم ظاهرینانه مخاطب را آشکار می کند. یکی از ابعاد تثبیت مرجعیت در این حکایت، اقتدار رفتاری شیخ است. او پس از آنکه متوجه می شود مخاطب ظرفیت درک تذکر باطنی را ندارد، نه تنها در آن خانه نمی نشیند، بلکه شهر مرو را نیز ترک می کند. این کنش رفتاری به مخاطب می فهماند که مرجعیت شیخ وجه المصالحه قرار نمی گیرد و حضور او مشروط به صدق و صفای باطن مخاطب است. در واقع، خلأ حضور مرشد، خود به پاسخی هدایتی بدل می شود که سنگینی غفلت را به رخ مخاطب می کشد.

در حکایت «... یک گام فراتر آید» (همان: ۲۰۰) مرجعیت معنوی شیخ از طریق توانایی او در کشف معنای عمیق سخن دیگران و ارتقای آن به مرتبه‌ای حکیمانه تثبیت می‌شود. این حکایت از درخشان‌ترین گزارش‌های *اسرارالتوحید* در نمایش اقتدار پیر و تبدیل بافت موقعیتی به بافت معرفتی است. تثبیت مرجعیت شیخ در این واقعه بر پایه توانایی او در تفسیر و کشف باطن استوار است؛ زیرا شیخ یک دستور ساده و ظاهری «هر کسی از آنجا که هست یک گام فراتر آید» را به عصاره رسالت تمام پیامبران پیوند می‌زند. او با دریافت لایه پنهان این سخن، نیاز ظاهری مجلس به نظم و جابه‌جایی را به نیاز باطنی انسان برای عبور از وضعیت موجود و حرکت در مسیر کمال تبدیل می‌کند. این توانایی در بازتعریف آنی واقعیت، نشان‌دهنده اشراف معرفتی شیخ است. همچنین، مرجعیت شیخ از طریق ایجاز و سکوت تثبیت می‌شود. او پس از شنیدن سخن معرف، تنها می‌گوید: «هر چه ما خواستیم گفت، و همه پیغامبران بگفته‌اند» و سخن را پایان می‌دهد. مرجعیت معنوی او برخلاف عالمان رسمی، وابسته به اطنا و سخنوری و خطابه‌پردازی نیست، بلکه بر پایه تأثیرگذاری و ایجاد شوک شناختی استوار است. در واقع مرجعیت او در توانایی تبدیل یک لحظه عادی به یک واقعه تربیتی نهفته است که در آن، عمل فرود آمدن از تخت بر سخن پیشی می‌گیرد.

۶. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی و با هدف بررسی چگونگی نمود اسلوب حکیم در اسرارالتوحید و تبیین کارکردهای معنایی، معرفتی و تربیتی آن انجام شده است. نتایج نشان می‌دهد که اسلوب حکیم در اسرارالتوحید، در پیوند با بافت موقعیتی و نوع مخاطب، از شگردی بلاغی به راهبردی برای هدایت و تربیت عرفانی تبدیل می‌شود. پاسخ‌های خلاف انتظار ابوسعید، گفت‌وگو را از تبادل اطلاعات به بازنگری در فهم و نگرش سالک سوق می‌دهد.

در پاسخ به پرسش نخست درباره شیوه‌های نمود اسلوب حکیم، سه صورت شناسایی می‌شود: جابه‌جایی دال و مدلول، بازتعریف مفاهیم بنیادین و کنش‌مندی رفتاری. در صورت نخست، نشانه‌های عادی و معانی لغوی دلالتی عرفانی می‌یابند؛ در صورت دوم، معیارهای عرفی در افقی اخلاقی و توحیدی بازخوانی می‌شوند؛ و در صورت سوم، سکوت، تغافل و خروج از مجلس، در کنار گفتار، پیام هدایتی را منتقل می‌کنند. بنابراین، تحقق این شگرد به پاسخ لفظی محدود نیست و رفتار شیخ نیز در تولید معنا مشارکت دارد.

در پاسخ به پرسش دوم درباره کارکردهای معنایی، معرفتی و تربیتی، یافته‌ها بر بیدارگری و تنبه معنوی، اصلاح نگرش و بازسازی فهم مخاطب و تثبیت مرجعیت معنوی شیخ دلالت دارد. ابوسعید با تغییر کانون توجه، مخاطب را از ظاهری،

خودبینی و ارزش گذاری‌های مادی به تأمل در نیت، عمل و حقیقت سلوک هدایت می‌کند. گسست از انتظار، زمینه بازاندیشی در عادت‌ها و داوری‌های پیشین را فراهم می‌سازد.

در پاسخ به پرسش سوم درباره نقش این شگرد در هدایت مخاطب و تثبیت مرجعیت شیخ، فاصله میان معنای ظاهری و مراد عرفانی، مخاطب را به مشارکت در کشف معنا فرامی‌خواند. مرجعیت ابوسعید نیز در بازنمایی روایی اثر، از توانایی او در تشخیص نیاز درونی مخاطب و تبدیل موقعیتی روزمره به فرصتی تربیتی شکل می‌گیرد. بدین ترتیب، اسلوب حکیم نقطه پیوند بلاغت و تربیت عرفانی است و ظرفیت زبان و رفتار را برای بیداری و تحول درونی سالک آشکار می‌سازد.

منابع و ماخذ

اکبری، زینب. فقیه ملک مرزبان، نسرین. (۱۴۰۴). «بازتعریف و گونه‌شناسی اسلوب حکیم بر پایه نظریه ربط». پژوهشنامه زبان ادبی، شماره ۱۰: ۹-۴۰.

امیدعلی، حجت‌اله. دهرامی، مهدی. (۱۳۹۶). وجوه زیبایی شناختی تصویر و هماهنگی آن با عاطفه و اندیشه در شعر نصرت رحمانی، پژوهش‌های دستوری و بلاغی، شماره ۱۱: ۲۹-۵۱.

جاحظ، عمرو بن بحر. (۲۰۰۳). البیان والتبیین. مصر: الشرکه الدولی للطباعه.

جرجانی، عبدالقاهر بن عبدالرحمن. (۱۳۸۴). دلائل الإعجاز فی القرآن، ترجمه سید محمد رادمنش، اصفهان: شاهنامه پژوهی.

جعفرزاده، مریم. روحانی، رضا. (۱۳۹۹). «شیوه‌های تبلیغی در اسرار التوحید». پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، شماره ۴۶: ۱-۲۲.

جهادی حسینی، سید امیر. (۱۴۰۳). «متن‌شناسی بخش معانی نسخه خطی بدائع الصنائع». پژوهش‌های نسخه‌شناسی و تصحیح متون، شماره ۳: ۲۶۴-۲۹۰.

خطیب قزوینی، محمد بن عبدالرحمن. (بی‌تا). التلخیص فی علوم البلاغه شرح عبدالرحمن البرقوقی. بیروت: دار الکتب العربی.

دادرس، سید مهدی. (۱۴۰۰). «طبقه‌بندی حکایات اسرار التوحید با نظر به مفهوم روان‌کاوانه انتقال». نقد ادبی. شماره ۵۵: ۱-۳۰.

سکاکی، یوسف بن ابی‌بکر. (۱۹۸۷). مفتاح العلوم، تصحیح نعیم زرزور. بیروت: دار الکتب العلمیه.

شمیسا، سیروس. (۱۳۹۸). نگاهی تازه به بدیع. تهران: میترا.

طالبلو، زهرا. ذوالفقاری، محسن. امیدعلی، حجت اله. رجبی، زهرا. (۱۳۹۹). تحلیل زبان تصویر در غزل رماتیک حسین منزوی. «پژوهش های دستوری و بلاغی»، شماره ۱۸: ۲۲۳-۲۵۲.

المرحبی، حسین خلوفه محمد. (۲۰۲۲). أسلوب الحکیم: قراءه فی المصطلح والمعنی. المملكة العربیه السعودیه.

منور، محمد (۱۳۶۶). اسرارالتوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید (ج ۱). تهران: آگه.

میرحسینی، محمد. انصاری، نرگس. سلیمی، زهرا. (۱۳۹۳). «زیبایی شناسی اسلوب حکیم در قرآن: بررسی موردی ده جزء میانی قرآن». پژوهش های ادبی قرآنی، شماره ۴: ۴۷-۶۴.

نقیب زاده، محمد. (۱۳۹۲). «چرایی عدم انطباق برخی پرسش و پاسخ های قرآن با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبائی». قرآن شناخت، شماره ۱۲: ۹۹-۱۱۶.

References

- Akbari, Z., & Fagih Malek Marzban, N. (2025). Redefining and reclassifying Uslub al-Hakim from the perspective of relevance theory. *Literary Language Research Journal*, 3(10), 9–40. <https://doi.org/10.22054/jrll.2025.88905.1206> [In Persian]
- al-Jahiz, 'Amr ibn Bahr. (2003). *Al-bayan wa-al-tabyin [Eloquence and exposition]*. Egypt: Al-Sharikah al-Dawliyyah lil-Tiba'ah. [In Arabic]
- al-Jurjani, 'Abd al-Qahir ibn 'Abd al-Rahman. (2005). *Dala'il al-i'jaz fi al-Qur'an [Evidence of the Qur'an's inimitability]* (S. M. Radmanesh, Trans.). Isfahan: Shahnameh-Pazhuhi. [In Persian]
- al-Khatib al-Qazwini, Muhammad ibn 'Abd al-Rahman. (n.d.). *Al-talkhis fi 'ulum al-balaghah [A compendium of the sciences of rhetoric]* ('A. al-Barquqi, Commentary). Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi. [In Arabic]
- al-Marhaba, H. K. M. (2022). Uslub al-hakim: A reading of the term and its meaning. *Journal of Arabic Studies*, 45(3), 1271–1286. [In Arabic]
- al-Sakkaki, Y. ibn Abi Bakr. (1987). *Miftah al-'ulum [Key to the sciences]* (N. Zarzur, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Dadras, S. M. (2021). Classifying the anecdotes of Asrar al-Tawhid in light of the psychoanalytic concept of transference. *Literary Criticism*, (55), 1–30. [In Persian]

- Jafarzadeh, M., & Rouhani, R. (2020). Methods of religious communication in Asrar al-Tawhid. *Research Journal of Didactic Literature*, (46), 1–22. [In Persian]
- Jihadi Hosseini, S. A. (2024). A textual study of the section on the science of meanings in the manuscript of Bada'i' al-Sana'i'. *Manuscript Studies and Textual Editing Research*, (3), 264–290. [In Persian]
- Mirhosseini, M., Ansari, N., & Salimi, Z. (2014). The aesthetics of Uslub al-Hakim in the Qur'an: A case study of its ten middle sections. *Qur'anic Literary Research*, (4), 47–64. [In Persian]
- Munavvar, M. (1987). *Asrar al-Tawhid fi maqamat al-Shaykh Abi Sa'id [The mysteries of divine unity concerning the spiritual stations of Shaykh Abu Sa'id]* (M. R. Shafi'i Kadkani, Ed., Vol. 1). Tehran: Agah. [In Persian]
- Naqibzadeh, M. (2013). Explaining the mismatch between some questions and answers in the Qur'an, with emphasis on 'Allamah Tabataba'i's view. *Qur'an Studies*, (12), 99–116. [In Persian]
- Omidali, H., & Dehrami, M. (2017). Aesthetic aspects of imagery and its harmony with emotion and thought in Nosrat Rahmani's poetry. *Rhetoric and Grammar Studies*, 7(11), 29–51. <https://doi.org/10.22091/jls.2018.1575.1074> [In Persian]
- Shamisa, S. (2019). *A new look at rhetorical figures*. Tehran: Mitra. [In Persian]
- Taleblou, Z., Zolfaghary, M., Omidali, H., & Rajabi, Z. (2021). The language of image in Hossein Monzavi's romantic ghazals. *Rhetoric and Grammar Studies*, 10(18), 223–252. <https://doi.org/10.22091/jls.2020.6184.1276> [In Persian]